

XVI аср бошларида темурийлар давлати емирилганидан то XIX-асрнинг 60-70-йилларигача Ўрта Осиёда учта — Бухоро, Хива ва Кўкон хонликлари ҳукм сурди. Бу орада Ўрта Осиё Афғонистон, Хиндистон, Арабистон ва Хитой билан қадимий сиёсий-иқтисодий алоқаларини давом эттираверди. Вақт ўтган сари Россия билан бундай алоқалари кучайиб борди.

Чоризм XVI-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Аштархон, Козон, Сибир ва Крим хонликларини босиб олгач, рус давлати Ўрта Осиё ва Козогистонга қўшни бўлиб қолди. Натижада рус давлати ўзбек хонликлари билан бевосита барча соҳаларда муносабатга киришиш имконини қўлга киритди. У ўз қарамидаги чет ўлкаларнинг газлама, қийим-кечак ва бошқа турли-туман молларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида савдони ривожлантиришга қаратилган муҳим чораларни амалга ошира борди. Ўз навбатида ўзбек хонликлари Сибир, Волга ва Ўрол бўйида яшовчи халқлар билан тижорат ишларини кучайтиришдан манфаатдор эдилар. Чунки у ерларда ўзбек молларига талаб катта эди. Бу эса ҳар учала хонликда хунармандчилик, қишлоқ хўжалиги ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Рус давлати бирмунча илғор ва қудратли бўлганлиги учун ўзининг сиёсий-иқтисодий режаларини усталик билан рўёбга чиқара борди. У савдо-сотиқни, чегара ҳавфсизлигини таъминлаш байроғи остида аста-секин Козогистоннинг ички томонига қилғий бошлади. Бунда, 1731 йилда Кичик жуз, 1731—1740 йилларда эса Катта жуз козокларининг ақсарияти рус давлатининг тобелигига ўтиши жуда қўл келди. Худди шундай бўлишини бир замонлар Пётр I орзу қилган эди. «Шарқ билан алоқада, — деган эди у, — Козогистон тасарруфи қалит ва дарвоза ҳисобланади. Шунинг учун миллионлаб сўм сарфланса ҳам Козогистонни бўйсиндириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир»[1].

Шу нуқтаи назардан рус давлати Козогистонда қўллаб-қувватлаб шаҳар ва қишлоқлар барпо этди. Масалан, Семипалатинск, Петропавловск, Усть-Каменогорск, Оренбург, Троицк ва бошқалар ана шу сирага қиради.

XVIII асрда Козогистонда 46 та харбий қалъа ва 96 кичик қалъалар қурилган эди.

Руслар эгаллаган жойларда оврупоча тураржойлар, савдо марказлари, корхоналар ва кон саноати вужудга келди. Пировардида улар рус ҳукуматининг ўзбек хонликларига ҳарбий юриш килишида муҳим таянч вазифасини ўтади.

Ўзбек хонликларини забт этиш нияти очикдан-очик Пётр I даврида бошланган эди. 1717 йили А. Бекович-Черкасский бошчилигида яхши курулланган, уч ярим мингдан ортиқ аскарлик кўшинини Хивани бостиришга юборган, бироқ бадният кўшини Хива хонлиги томонидан тор-мор килинган эди. 1830 йили Оренбург генерал-губернатори Перовский кўмондонлигидаги кўшини Хива хонлигини босиб олиш учун йўлга чиқади. Аммо истилочилар сафардаги огир шароитга бардош беролмай орқага қайтган эдилар.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб чор ҳукумати ўзбек хонликлари тасарруфидаги жойларни босиб олишга киришади. Чунончи, 1847 йили Сирдарёнинг Оролга қуйилиш жойи эгалланиб, Орол ҳарбий калъаси барпо этилади. Бу вақтларда Ок мачит (Кизил Ўрда), Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Пишпек, Тўқмоқ ва бошқа мавзелада Кўкон хонлигининг ҳарбий истехкомлари мавжуд эди. 1852 йили чор кўшини Окмачитга ҳужум қилади, лекин уни қўлга киритолмайди. 1853 йилда генерал Перовский бошчилигидаги икки минг аскардан ортиқ кўшин яна Окмачитга ҳужум уюштиради. Истехком мудофаачилари генерал Перовскийнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифига «Бизлар бир дона порох ва кўчада бир кесак қолгунча, ҳамма курулларимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтаради[2]. Дарҳақиқат, генерал Перовскийнинг ўзи кейинчалик истехком химоячилари охириги имконларига қадар қаҳрамонона жанг қилганини тан олади. 22 кунлик қуршов ва жангдан сўнг чор аскарлари истехкомни тор-мор этишга муваффақ бўлганлар. Қалъа химоячиларидан бор-йўғи 74 киши тирик қолган, қолдиқ. Чор кўшинларидан эса 25 киши ҳалокатга учраган ва 46 киши ярадор қилинган. Истехком ўрнида «Перовский форти» деган ном билан рус ҳарбий калъаси бунёд этилди. Окмачитдаги мағлубият Кўкон хонлигини қаттиқ ташвишга солади. Дарҳол Тошкентда қуч тўпланиб, ҳоким Сабдалхўжа бошчилигида 8 минг аскарлик кўшин ва қўнгиллилар Окмачитни эгаллаш учун йўлга чиқади. Қирғин-барот жангдан сўнг улар 192 кишини йўқотади ва ярадорларни 92 туяга ортиб ортга чекинадилар.

1853 йилнинг декабрь ойида 13 минг кишидан иборат кўшин Ёқуббек кўмондонлигида Окмачитга қелиб душман билан тўқнашади. Натижада юрт химоячиларидан икки мингга яқин киши ўлдирилади ва ярадор қилинади. Чор кўшинларидан 55 киши қолдиқ бўлади. Бироқ, бундай кетма-кет мағлубиятлар умидсизликка олиб келмади. 1855 йил январида 1500 кишилиқ кўшин ва қўнгилли қасосчилар яна Окмачитга отланади, лекин улар душман сафларига янги қуч қўшилганлигини эшитиб, орқага қайтадилар.

1860 йилда Пишпекда ҳам душман кўшини билан тўқнашув бўлади. Бу жойни эгаллаш учун чор кўшинлари 954 та снаряд ва 13 мингга яқин ўқ отганлари маълум. Химоячилардан анча киши ўлдирилади ва ярадор қилинади. Шу йили Тўқмоқ қалъаси ҳам чор кўшини томонидан забт этилади, бу ҳол бутун хонликни қатта ташвишга солади. Ўзбек, қозоқ ва қирғизлар Тошкент ҳокими Қанаотшоҳ бошчилигида урушга отланишади. Уларнинг умумий қучи 20 мингга боради. Пишпек остонасида ҳар икки томон ўртасида қонли тўқнашув юз бериб, химоячилар қаҳрамонона жанг қиладилар, Мудофаачиларга қарши душман томонидан 2051 та снаряд, 31879 та ўқ ва 63 та тўп ўқи отилган. Бу

жангда Кўкон кўшинларидан ва оломондан 1500 киши ўлдирилади ва кўпи яраланади. Душман аскарларидан атиги 13 киши ўлдирилади ва 29 киши жарохатланади. 574 химоячи асирликка олинади. Шунингдек, истехкомда 82 савдогар, 92 аёл ва болалар бор эди. Чор кўшинлари 1864 йил май ойида Авлиёота остонасида 1500 кишилик Кўкон кўшинлари ва халк касоскорлари билан яна тўкнашади. Бу сафар ҳам химоячилар маглубият аламини тортадилар: улардан 307 киши ўлдирилиб, 390 таси ярадор бўлган эди.

1864 йилнинг июнь ойида Туркистонда ҳам чор ҳукумати ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу суронли жангда маҳаллий халк вакилларидан юзлаб киши ҳалокатга учрайди ва жарохат топади. Айрим маълумотларга кўра, чор кўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий макбарасига тўп отилишини маълум қилган. Шундан кейингина химоячилар урушни тўхтатишга мажбур бўладилар.

Авлиёота ва Туркистоннинг душман томонидан забт этилиши бутун Кўкон хонлигини оёкка тургазди. Тошкент чоризм босқинчиларига қарши кураш марказига айланди. Бу ерга Маргилондан Юсуфбек, Хўжанддан Мирза Аҳмад Кушбеги кўмондонлигида кўшинлар, шунингдек Андижон, Наманган, Ўш ва бошқа жойлардан ҳарбий қисмлар келтирилди. Кўшин ва халқ касоскорларига Кўкон хонлигининг лашкарбошиси Алимкул бошчилик қилиб, Тошкентдан тонг отар пайтида, ҳар бир маҳалла олдида тўхтаб, халқдан дуо-фотиҳа олади-да, Чимкент томонга йўналади. Уларни шаҳар аҳолиси яхши ният ва йиги-сиги билан қузатиб қолган.

Чимкентда бир кеча-кундуз давомида ҳар икки томон ўртасида тўплардан отишув бўлади. «Сўнгра тўрт томондан, — деб ёзади ўша замон воқеанависларидан бири Мухаммад Солиҳ қори ўзининг «Тарихи жадиди Тошқанд» асарида, — аскарлар отдан тушди ва қарнай садолари остида рус аскарларига қарши ҳужумга ўтилди. Химоячилар 2—3 минг қадам югургач, душмanning тўп ва милтиқларидан ёмғирдек ёғилган ўқлар остида қолдилар»[3]. Натижада, 12 минг киши ҳалок бўлади ва яраланади. Бирок, генерал Черняев бошчилигидаги чор кўшини урушни давом эттиришга ботина олмай Туркистонга жўнайди. Жинай деган жойдаги урушда ҳам химоячиларнинг кўли баланд келади. Шундан кейин Алимкул урушни давом эттириш мақсадида тайёргарлик ишларини кўраётган бир пайтда Кўконга Бухоро амири Музаффархон ҳужум қилганлиги ҳақида хабар олади. Натижада лашкарбоши Алимкул Чимкентда кўшиннинг қатта бир қисmini қолдириб Кўконга қайтади. Бу, ўз-ўзидан аёнки, Чимкентда душманга қарши ҳаракатнинг сусайишига олиб келди. Вужудга келган вазиятдан фойдаланган генерал Черняев 1864 йилнинг 21 сентябрида Чимкентни жанг билан эгаллашга муваффақ бўлди. Анчагина мудофаачилар эса қириб ташланди.

Қаттол Черняев сўнг Тошкентни истило этиш пайига тушиб, 1864 йил 27 сентябрида йўлга чиқади. Бу вақтда Тошкент мудофааси умумхалқ ҳаракатига айланган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини химоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисоблайди. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб ёзилади ўша манбада, — ибодату намоздан кўра қўлларидан қелгунча ёрдам бериш афзалроқ, савоб деб аскарларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Ўша замонда Тошкент қалин ва баланд девор билан ўралган бўлиб, 12 та дарвозаси бор эди. Девор устидан икки отлик киши бемалол юриши мумкин эди. Чор

кўшинлари шаҳар яқинидан туриб тўплардан ўкка тутадилар. Ўз навбатида жавоб ўқлари ҳам отилади. Боскинчиларнинг бир гуруҳи шаҳар девори атрофида казилган зовурга тушиб олади. Химоячиларнинг уюшган хужумига чор аскарлари дош бера олмайди. Душман 72 кишини йўкотади ва бу ҳолни кўрган генерал Черняев Чимкентга қайтишга мажбур бўлади.

1865 йилнинг 28 апрелида Черняев Чирчик ёнидаги Ниёзбек қалъасини жанг билан ишғол этади. Тошкентлик бир ҳоиннинг маслаҳатига кўра Черняев Қайқавус ариги тўғонини бузиб, уни Чирчик дарёсига буриб юборади. Натижада, тошкентликлар сувсиз қолиб, огир аҳволга тушади. Шунга қарамай, аҳоли мудофаани мустаҳкамлашга қуч-ғайратини аямайди. Кўп ўтмай Кўкондан лашкарбоши Алимкул кўшини билан мадад бергани келади. Бу тошкентликлар руҳини кўтариб юборади. Улар кўконликларни зўр хурсандчилик билан қаршилайди. Бу тўғрида «Тарихи жадиди Тошканд»да шундай баён этилган: «Тошканд амалдорлари, сардорлари, уламо, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-аёллар аралаш уларнинг истикболига чиқиб, шод-хуррам кутиб олдилар[4]».

Алимкул шаҳар саройида ўтказилган йигинда Тошкент аҳли фуқароларининг кўрсатган ғайрат-шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилиги ва хурсандчилигини изҳор қилган, бир томчи қони қолгунча қурашишини баён этган. Шунингдек, у Бухоро амири Музаффархонни қоралаб, унинг чор кўшинларига қарши қураш ишига путур етказётганлигини таъкидлаган.

Черняев кўшини билан химоячилар ўртасидаги қураш Салор ариги атрофида давом этади. Черняевчилар химоячиларга қарата тўплар ва миотиклардан ўқ ёғдиради. Лашкарбоши Алимкул бошчилигидаги кўшин ва халқ оломони душманга ҳужум уюштириб, истилочиларни чекинишга мажбур этади. Бу ғалаба шаҳарда қатта хурсандчилик билан қарши олинади, ғалаба шарафига қарнай-сурнай садолари янграйди. Шаҳар халқи «Етти ёшдан етмиш ёшгача эркак-хотин, ёшу қари хизмат қамарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларида кўтариб, қатик, сўт, шарбат, иссиқ қонлар, ширин меваларни саватларга солиб, аскарлар турган жойларга олиб қелиб илтижо, тавалло ва дилдорлик қилиб, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, кўз ёшлари суви билан аскарларнинг юзларидаги қанг-ғуборни ювиб, артиб, кўзгудай тозалаб, овқатларни ейиб битиришларини илтижо қилдилар[5]». Бу сатрлар воқеалар шохиди бўлган Муҳаммад Солиҳ қаламига мансуб бўлиб, у қенг меҳнатқаш омманинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда қонли ва ёрқин баён этган. Шаҳар химоячилари Шўртепага жойлашиб олган чор кўшинларига ҳужум қилади. Ўша жангда Алимкул қаттиқ қараланиб қангдан қанга, кўп ўтмай ҳалок бўлади. Бу ҳолат химоячилар руҳига салбий таъсир кўрсатади. Устига-устак сувсизлик ва ташналик химоячилар ва умуман, аҳолининг тинка-мадорини қуритади. Тошкентликлар Бухоро ва Хива қонлиқларига ёрдам сўраб элчилар юбордилар. Аммо улар бу илтимосни инобатга олмайдилар.

Баён этилган огир вазиятдан хабар топган Черняев 1865 йилнинг 14 июнида ўз кўшини билан шаҳар ичкарасига ёриб қиришга муваффақ бўлади. Химоячилар уйлар ва дўконлар ичига қириб олиб, душманга қарши урушни давом эттиравердилар. Хатто мақитларда ҳам жанг бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Қар бир маҳалла жанг майдонига айланиб қетади. Айниқса, Қиёт маҳалласининг жангчилари қаҳрамонона

курашадилар. Абдурахмон Ясовул бошчилигидаги кўнгиллилар гуруҳи кунбўйи душман хужумини даф этиб турадилар. Мирюсуф Мирсултон богбон ўгли, Нормухаммад ҳамда Мулла Шер мерганлар, Муллажон Муса Мухаммад Али подачининг ўгли ва бошқалар катта жасорат кўрсатадилар.

Бу вақтда чор кўшини айрим кишилар кўмагида шаҳардаги ўк-дори омборини топиб, уни портлатишга эришадилар. Бу шаҳар тақдирини ҳал қилган омиллардан биридир. Нихоят, 1865 йил 17 июлда тошкентликлар душман хужумига бардош беролмай таслим бўлишдан ўзга чора тополмайдилар.

Черняев Шайхонтохур, Бешёғоч ва бошқа халқ гавжум яшайдиган жойларга тўпларни ўрнатиб, дархол сулҳ тузилмаса, шаҳарни ёндириб, култепага айлантиришини эълон қилади. Тошкент чор Россияси томонидан тамоман босиб олинади.

Шундан кейин Черняев шаҳарнинг Хаким Хўжа козиқалон, Абулқосимхон эшон, домолла Солихбек охун сингари нуфузли кишилари билан мажлис ўтказади. Музокара натижасида сулҳ тузилиб, ҳар икки томон аҳдномага имзо чекади. Бунда савдогарлар ва ҳарбий кишилар ҳам қатнашади. Аҳдномада шаҳар халқининг ўз динида қолиши ва барча ишлар «шариат» асосида олиб борилиши кўрсатилади. Шунингдек, ҳовли, бог ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилади. Аҳдномага ҳар тўрт — Шайхонтохур, Бешёғоч, Себзор ва Қўкча мавзеларининг муҳрлари босилади. Шунини айтиб ўтиш лозимки, Черняев ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллаган. Бу галаба Петербургда зўр мамнуниятлик билан қабул қилинса-да, лекин давлат ишларидаги бундай ўзбошимчалик ҳукуматнинг айрим вакиллари норозиликка сабаб бўлган. Устига-устак Тошкентнинг босиб олиниши халқаро матбуотда шовкин-сурон кўтарилишига сабаб тугдирди. Шу боисдан Черняев ўз ҳаракатини оқлаш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида хат уюштиришга қаришади. У шаҳар қатталарини тўплаб, аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюради: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга қўп жабр-зулм ўтказган. Улар зақот хирожларини шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, қўп йиллар мансаб учун қатта кишиларни ўлдириб, фитначи ва игвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида қўп вақтлар ва қўпинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб қелдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамомила ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб қелиб уларга шаҳарни топширдик»[6].

Қўриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган жанг ва дахшатли воқеаларни инкор этиб, ихтиёрий равишда чор аскарларига бўйсунганликларини «тан олишлари» лозим эди. Ушбу хат мазмунини баён этилгач, шаҳар қатталари хайрон қолиб турган пайтда Солихбек охун шундай жавоб қайтарган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмақитгача ва бу ердан Гулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар — Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига қирғиздилар. Уруш тўсатдан муҳлатсиз ва сўзсиз олиб қорилди. Тошкент

шаҳри зулхижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг ўн иккинчисигача, яъни қирк икки кун давомида сувсиз, овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимкул лашкарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм, ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб, сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин сахарга яқин рус аскарлари хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунгача икки-кеча қундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб, оч-ташна, сувсиз яккама-якка уруш бўлиб, охирида ярашиш сулҳи тузилди»[7].

Мавжуд ҳақиқий аҳволни ақс эттирувчи бу жавоб генерал Черняевни газабга келтиради. У домла Солихбек охун сўзига қўшилувчи қишлоқларнинг бир тарафга ўтишларини буюради. Шаҳар қатталаридан етти киши, жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, мулла Мирзаолим охун, мулла Музаффархўжа ва мулла Файзилар домла Солихбек охун сўзини қўллаб-қувватлашади. Домла тарафдорлари шу заҳоти чор аскарлари томонидан ўраб олиниб, қамолга жўнатилади. Қўрилган қоралар шаҳар қатталарига таъсир этган бўлса қерак, улар генерал Черняевнинг аҳдномасига қозилиқ билдирадилар. Бу аҳднома «безаш» ва «тузиш» Абдусаттор Қорабош ўғли деган қишга топширилади. Аҳдномага мажбурий суратда шаҳар қатталари қўл қўйиб, муҳр қосишга, генерал Черняевга топширилади. Генерал Черняев домла Солихбек охун ва унинг ҳамроҳларини Сибирга сургун қилади. Генерал Черняев қалбақи аҳднома Абдусаид ва Қодиқўжа исми савдоқарлар қўлига тутқазиб, Петербургда элиб қозоғи топширишни буюрган. Рус ҳуқумати бу аҳднома ўзининг қосқинчилиқ қиёсатини бўйш ва халқаро матбуотдаги шовқин-суронни қартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга таркатади. Жумладан, Туркиядаги рус элқихонаси қалбақи аҳднома нусхаларини қўпайтириб, Истамбулдаги қўчаларга, қозорларга, дўқонларга, умуман қўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қиккан. Қосқинчи генерал сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бўзиб қўрсатувчи ҳамда мустамлақачилар қиёсатига ҳос бўлган қалбақи ҳужжати ана шу тарзда тузишга эришган.

1866 йил январь ойи охирида генерал Черняев Қиззахга ҳужум бошлайди. Лекин ҳимоячиларнинг қахрамонона қаршилиғи туфайли орқага қайтади. Бу ерда ҳимоячилар қони 8—9 минг қишга қорар эди. Чор қўшинлари ва қонлиқ ўртасидаги навбатдаги жанг Қирдарёнинг қап қирғоғида жойлашган «Қассикқўл» деган жойда қечади. Бу ерда 100 минг қишилиқ қон қўшини ва халқ қасосқорлари тор-мор этилади. 1866 йилнинг 11 октябрида чор қўшини генерал Қржижановский бошчилиғида яна Қиззахни қуршаб олади. Қиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, тўқилган одам қони қамисоли арик сувиға ўхшаб оққан. Қимоячиларнинг қахрамонлиғи ва қасоратини ҳатто чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жангда ҳимоячилардан 2 ярим минг қиши ўлади ва қўплаб қишлар ярадор бўлади. Қирвардида Қиззах душман томонидан эгалланади.

1866 йилнинг август ойида Тошкент рус давлати тарқибига қиритилганлиғи ҳақида расмий Қармон эълон қилинади.

Шуни қўрсатиб ўтиш лозимки, маҳаллий юқори табаканинг айрим вақиллари ўзларининг шаҳсий манфаатларини ўйлаган ҳолда чор қўшинларининг қосқинчилиқ юришларига

кўмаклашган. Улар орасида савдогарлар, амалдорлар ва хатто дин пешволари бор эди. Ана шу тоифа сирасида тошкентлик бой савдогар Саидазимбой Мухаммад ўгли жонбозлик кўрсатган. Рус маъмуриятининг таърифлашича, Саидазимбой «халк орасида ўзининг бойлиги билан ажралиб турган, хонлик вақтида маҳкамада маслахатчи бўлиб, кейин игво ва макр йўли билан ҳокимиятни олиш ва обрў орттиришга интиланлиги учун маҳкамадан четлатилган»[8]. Шуни таъкидлаш лозимки, Чор Россияси тарафдорларининг ҳамда улардан сиёсий-иқтисодий манфаатдорлик кутган бир гуруҳ шахсларнинг хатти-ҳаракати асло халкнинг истакларини ифода этмайди. Маълумки, муайян мамлакатга чет эл босқинчилари бостириб кирганда маҳаллий юқори табаканинг айрим вакиллари ўз ватанига ҳоинлик қилиши табиий ҳолдир. Бунга жаҳон тарихидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

1867 йили чор ҳукумати босиб олган жойларда ҳамда Козогистонда ташкил топган Сирдарё ва Еттисув вилоятлари таркибида Туркистон генерал губернаторлиги барпо этилади. Бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланади. Тошкент шаҳри генерал-губернаторлик маркази бўлиб қолади.

Генерал К. П. Кауфман баён этилган жойларда рус давлати мавқеини мустаҳкамлаш ва қонли урушларни никоблаш мақсадида бир гуруҳ маҳаллий табака вакиллари, яъни рус давлати тарафдорларини марказий ҳукумат билан қелишган ҳолда Петербургга юборишга қарор қилади. Бу вакиллар асосан «рус давлатига содиқ, рус қўшинларига ҳар томонлама ёрдам берган» кишилардан ташкил топган эди. Вакиллар рўйхатида шайх ул-ислом Носир Мулла Исок (Туркистондан), Кози Мирза Талашпан (Чимкентдан), оксокол Амин Суни Шайхов (Икон кишлогидан), Дуглат қабиласининг бийи майор Худойберган (Авлиётадан), қора қирғиз қабиласининг бийи Байтик Қанап (Авлиётадан), Саидазимбой Мухаммадбоев (Тошкентдан), Эшонхон Имомхонов (Тошкентдан), қозикалон Юсуфхўжа Абдуллахўжаев (Хўжанддан), оксокол Абдугаффор Саримсоков (Жиззахдан) ва бошқалар киритилган эдилар.

Туркистон вакиллари 1867 йилнинг март ойида Петербургга етиб келдилар. Бу ерда улар иззат-икром билан қарши олинадилар. Тузилган режага биноан ҳукумат нозирликларида, император саройида, Эрмитажда, халқ кутубхонасида, музейларда, Фанлар Академиясида, зоология боғида, Петропавловск қалъасида, фабрика ва заводларда, савдо биржаси, магазинларда, театр ва циркда, касалхоналарда, Император боғида (Царское село) ва бошқа диккатга сазовор жойларда бўладилар.

Қўриниб турибдики, режа кенг, мазмунли тузилиб, вакилларга рус давлати ҳақида катта таассурот ва тушунча бериши лозим эди. Бу билан уларнинг кўз олдида рус давлати қудратини намоён қилиш эди. Хатто Туркистон вакиллари зўр эҳтиром билан шахсан император Александр II қабул қилган. Улар императорга гўё Туркистон аҳолисининг рус давлати тобелигига олинганлигидан бахтиёрлигини, мангу содиқлигини изҳор этувчи мактубни топширадилар. Бу мактубга Тошкент, Туркистон, Хўжанд, Чимкент ва бошқа жойларнинг катталаридан 59 киши имзо чеккан ва муҳр босилган эди. Вакиллар ўз вазифаларини адо этгач, ватанларига қайтганлар.

Чор ҳукумати ана шу таҳлит Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги аҳоли гўё

Ўз ихтиёри ва истаги билан рус давлати фукаролигига ўтганликлари ҳамда бундан мамнун эканликларини хорижий мамлакатлар кўз ўнгида намоён этишга уринди. Амалда эса у конли урушларни давом эттира борди. Чунончи, 1867 йилнинг 7 июнида Жиззах ва Самарканд ўртасида жойлашган Янгикўргонда 45 минг кишилик Бухоро кўшини ва халк кўнгиллиларини каттик жанг билан маглубиятга учратади. 1868 йил 1 майида эса Самарканд шаҳри остонасидаги Чўпонота тепалигида беаёв уруш бўлади. Бу чорпилчорда химоячилардан кўп кишилар кириб ташланади ва ярадор қилинади. Чор аскарлари эртасига Самарканд шаҳрига бостириб қирадилар. Вахимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган Амир Музаффар каттик дахшатга тушиб, хабарчини «шум сўзлари» учун дархол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йигига айланиб «Худо мени Самарканддан махрум қилгандан кўра жонимни олгани яхши эди», деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва маглубияти халойик орасида юрт сохибига қарши норозилик ва газабни янада кучайтиради. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштиради. Натижада, Бухоро атрофидаги ахли жамоа амирдан «қандай бўлмасин урушни давом эттиришни» талаб қилиб кўзғолон кўтарадилар. Амир Музаффар халк кўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан кўркиб, дархол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштиради. Чўли Малик деган жой кўзғолон марказига айланади. Бу ерда ойболта, сўйил, найза ва шунга ўхшаш оддий нарсалар билан қуролланган кўзғолончиларнинг асосий қучлари тўпланган эди. Бироқ кўзғолон тор-мор этилиб бостирилади.

Талвасага тушган амир нима қиларини билолмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш ўтқазиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўяди. Кенгашда биринчи бўлиб сўз олган лашкарбоши Усмонбек шундай дейди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирларга контрибуция (товон)[9] тўлагандан кўра бир томчи қон қолгунча қурашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари бир оғиздан қўллаб-қувватлайдилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиеда ва 14 та тўпдан иборат Бухоро кўшини Зирабулок тепалигига қелиб ўрнашади. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага қорлаш ниятида амир Музаффар уларга қуйидагича мурожаат қилади: «Содик мусулмон фуқаролари! Сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлмай. Самарканд ва Каттакўргоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик катта йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қилиб қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар! Мен динимиз ва Ватанимиз учун мусулмон ахлининг қахрамонона жанг қилишини кофирлар кўз ўнгида намоён этишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба қутаяпти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан химояси учун қурашган ва еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулок жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатилади. Мусулмонлар! Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла (500 минг сўм) совға сифатида сизларга берилади. Ишончим қомилки, сизлар менинг умидларимни қўйиб чикариб, самарқандликлар тўнидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр бўлсин!» Ушбу мурожаат тўп ўқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман қўмондонлигидаги қўшин ва химоячилар ўртасида жанг бошланади. Бухоролик мудоффаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишганча душманга қарши ҳужум қиладилар. Аммо кўп талофат қўриб маглубиятга учрайдилар. Бу

хакдаги хабар бутун Бухоро халки газабини янада кучайтиради. Амир кўркиб Кизилкум тарафга кочиб кетади. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самаркандда чоризмга қарши халқ кўзғолони бошланади. Юрт химоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб қишлоқлар келиб қўшиладилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттакўргондан то Самаркандгача бўлган ерларда қишлоқларни қам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитойқипчоқлар, қирқ жузлар ва бошқа қабилалар Жўрабек ва Бобобек бошчилигида Шахрисабздан қалаётган 20 минг қишлоқлик қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарканддаги кўзғолончилар сафини тўлдирган эдилар. Натижада Самарканд чоризмга қарши умумхалқ қурашининг ўчоғига айланади. Бир неча минг қишлоқлик кўзғолончилар шаҳар қалъасида ўрнашган чор қўшинини қуршаб олиб жангга қиришадилар. Аммо Шахрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи қўшлар қалаётганидан хабар топиб, Самаркандни ташлаб қиришадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳоли қишлоқлардан қолган халқ қўнгиллилари билан биргаликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирдилар[10]». Бу вақт ичида ҳар икки томондан қўллаб қишлоқ қурбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигидаги қўшинлар шаҳарга бостириб қириб кўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини, савдогар ва ҳунармандлар дўконларини ўтга тутадилар. Кўзғолон қатнашчиларидан 19 қишлоқ ўлимга ва 19 қишлоқ Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг устига кўзғолончиларнинг ақсарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор қўшинларидан эса 275 қишлоқ ўлдирилади ва ярадор этилади. Бошқа жойларда қосқинчилардан қосқинлик қўш қишлоқ талофат қўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарканд қалъасидаги талофатни жуда қатта йўқотиш»[11], деб баҳолайди. Бу вақтда амир Музаффарнинг оғри ва маъкеи тобора тушиб тахтда зўрга илиниб турарди. Амир Қарманага қишлоқ, ўз амалдорлари иштирокидаги қенгашда чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан бўлақ чора қолмаганини маълум қишлоқ: «Эндиликда барча қўшин ва қурол-аслаҳаларни, тўпларни оқ подшоҳга топшириб, менга Маққага ҳажга боришга руҳсат берилишини ундан сўрайман. Сизиб турибманки, менинг ўлимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қўлида»[12].

1868 йилнинг 23-июнида амир Музаффарнинг элчилари Самаркандга, К. П. Кауфман ҳузурига қишлоқ, сулҳ тузишга қозилик билдирадилар. Сулҳга қўра Самарканд, Каттакўргон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия таркибига қиритилди. Амир товоқ сифатида 500 минг сўм тилла пул тўлашга ва қорижий мамлакатлар билан мустиқл равишда алоқа ўрнатмаслиққа қозилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасарруфида бемалол савдо-сотик ишлари билан шугулланишга ҳамда қарвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тўлайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тўлайдиган божлардан ошмаслиғи қерак эди. Қуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амираи урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар, ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ қорозилиғига сабаб бўлди. Қатто амирнинг ўғли Қатта тўра ва бир неча нуфўзли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши қурашни давом эттирдилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганини эълон қишлоқ, Шахрисабз ва Қитобда қатта қуш тўладилар. Шахрисабз беклари Қатта тўрани хон деб эълон қиладилар. Натижада амир Музаффарнинг аҳоли ниҳоятда оғирлашади. Ота-бола қўшинлари ўртасида Самарканд яқинидаги Жом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилди. Шундан сўнг амир чор маъмуриятига қарбий ёрдам сўраб муқожаат қилади. Буни

инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилда Шахрисабз ва Китобда Жўрабек ва Бобобек бошчилигидаги кўшин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда чор кўшинлари томонидан босиб олинган Карши шаҳри ҳам амирга кайтарилади. Бу билан чор ҳукумати амир Музаффарнинг рус давлатига янада кулларча итоат этишини мустаҳкамлай борди. Амир эса сулҳ шартларини огишмай бажараверди.

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик кўрди. Вахоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кўра, 1500 кишидан иборат мунтазам армия бўлиб, харбий техникаси нихоятда паст даражада эди. Шунга карамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонларидан ўз харбий кучини ташлайди. Кўшин яхши курулланган 12 минг кишидан иборат эди. Хатто кўшинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович ва князь Евгений Максимилианович Романовский ҳам кўшилади. Афтидан, бу билан харбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Кўшинга генерал К. П. Кауфман умумий кўмондонлик қилади. Чор кўшинлари узок ва машаққатли йўлни босиб ўтиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива шаҳри остонасига келиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган эди. Кўшин генерал Веревкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тўхтатилади ва генерал П. К. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхонни қайтадан тахтни эгаллашга даъват қилади. Шундан сўнг Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб, рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда ўзаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек, у товон тўлашни ва Россия савдогарларига хонликда бемалол иш юритиш учун шароит яратиб беришни бўйнига олади. Амударёнинг ўнг қирғоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, чор Россияси таркибига қиради. Гарчанд хонлик сакланиб қолган бўлса-да, улар рус давлати манфаатлари доирасида иш юритиши лозим эди. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш харажатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 миллион 200 минг сўм товон тўлашга мажбур этади. Бу оғир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада оғирлаштиради. Бирок, икки хонлик жаримани вақти билан тўлаб борди.

Чор истилочиларининг галдаги нияти Кўкон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Кўкон хонлигига каттик зарба берган эди. Кўкон хони Худоёрхон кўркок ва тадбирсиз бўлганлиги учун ватан химояси йўлида бирон арзигулик иш қилмади. Аксинча, чор ҳукумати паноҳида ўз тахтида ўтиришни ўйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади. Унинг итоаткорлигини тақдирлаган чор ҳукумати Худоёрхонни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг қазабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора қучайиб борди. Натижада, 1872 йилда халқ кўзғолони кўтарилди ва у 1876 йилгача давом этди. Халқ нафратига учраган Худоёрхон ўзининг бой

хазиначисини 40 та аравага юклаб, Хўжандга кочиб кетади. Бу ердан у Тошкентга юборилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини хукумат фойдасига мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади[13].

Кўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доираларнинг вакиллари ҳам қўшилиб, чор ҳукуматига қарши кураш олиб бордилар. Бу ҳаракат шу даражада кенг қулоч ёйдики, бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Қулай фурсатни қутаётган чор ҳукумати 1875 йил 6 августда Фарғона водийсига бостириб қиради. Кўзғолончилар бу босқинчиликларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинлари бир неча аҳоли тураржойларини ер билан яқсон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда кўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яқсон этилади. Бу фожиа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита иштирокида бўлиб беради.

Халқ кўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тугатилади. Шундай қилиб, чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қаршли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Ўрта Осиё ва Қозғистоннинг ҳокими бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қуролланиб, ўзидан ҳар қиҳатдан бир неча баробар қучли ва яхши қуролланган чор қўшинларига қарши қардошлар курашади. Улар аскарларнинг тўплар ва қилтиқлардан отилган ўқ ёмғирларига қўқракларини тутадилар. Ўзбек хонлари эса мамлакат қудуфасини мустанқамлаш ва қарбий техникани қамоллаштириш ўрнига ўзаро қелишмовчилик ва урушлар билан овора эдилар. Айниқса, Бухоро хонлигининг Қўқонга қисбатан олиб қорган душманлик қиёсати чор ҳукумати учун қатта фойда қелтиради. Уруш қаракатлари шуни қўрсатдики, учала хонликнинг ҳукмдорлари қарбий қиҳатдан қутлақо саводсиз қимса бўлиб қикди. Бундан Қўқон лашқарбоқиси Алимхон мустанқодир. У чор ҳукуматига қарши курашда ўзининг юқсак қарбий мақоратини намойиш этиб, қўшинга ва халқ қасосқорларига қилимдонлик ва қасорат билан бошқилик қилди. У қўшқин қатанқарвар ва қаҳрамон шахс қифатида жанг қайдонида қалок бўлади.

Ўзбек хонликлари ерларининг босиб олиниши чор Россиясининг юқори табақиси томонидан зўр қурсандқилик билан қарши олинди. Россия қолия министри Вишнёгородский бу қойларни «рус тоқидаги энг қимматбақо дур» деб бақолаган эди.

Турқистон генерал-губернаторлигининг қегараси вақт ўтиши билан қенгайиб қорди. Қировардида Сирдарё, Фарғона, Ёттиқув ва Қаспий орти ерларини ўз қарамоқига қиритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик-қилоят бўлиб, Қорқўй, Қармана, Зиёқуддин, Қурота, Қитоб, Шақрисабз, Қирокчи, Яққабоб, Қуззор, Бойқун, Қоратегин, Денов, Қисор, Дарвоз, Болқуван, Шўгнон, Қўшон, Қўлоб, Қўргонтепа, Қободиён, Шеробод, Қалиф, Қерки, Бурдалиқ, Қарши ва Норизим синқари қойларни ўз иқига олган.

Қива хонлиги эса Қитнақ, Қазорасп, Қонка, Урганч, Қўшқўпир, Қозавот, Қиёт, Шохобод (Шовот), Тошқовуз, Омбар, Манок, Қурлан, Манқит, Қилич, Ниёзбой, Қипчок, Порсу, Илёли, Қўхна Урганч, Қўқайли, Шуманай ва Қўнқирот деган қойларни қамраган.

Бинобарин, икки хонликнинг илгариги чегараси анча торайди. Чор ҳукумати Ўрта Осиё ва Козогистоннинг бой ва бепоён ерларида мустамлакачилик сиёсатини ўрнатиб, кенг меҳнаткаш оммани каттик эзди ҳамда табиий бойликларни аёвсиз талади. У миллий тиллар ва маданиятнинг ривожланишига доимо тўскинлик килди. Улкан, бой бир ўлка Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин «Туркистон мустамлакачиликнинг энг ёркин намунасидир», деб айтган эди.

Ҳамид Зиёев,
тарих фанлари доктори, профессор
“Шарк юлдузи” журнали, 1990 йил, 8-сон

-
- [1] Б. П. Вежевский, Л. И. Неплюев. «Оренбургский край», Козон, 1897 й. 1-жилд, 136-бет.
- [2] Туркестанский сборник. 58-жилд, 22-бет.
- [3] ЎзФА Шаркшунослик институти кўлёзма фонди, 474-бет.
- [4] Ўша асар, 487-бет.
- [5] Ўша асар, 501-бет.
- [6] Ўша асар, 13-бет.
- [7] Ўша асар. 18-бетнинг оркаси
- [8] Унинг отаси асли коратегинлик бўлиб, кейин Тошкент шахрига келиб ўрнашган экан.
- [9] Сулх тузилган такдирда Бухоро хонлиги Чор ҳукуматига товон сифатида 500 минг тилла пул тўлаши керак эди.
- [10] ЎзССР Марказий Давлат архиви, Ф. 715, оп. 1, д. 37, 11-бет.
- [11] Ўша жойда, 13-бет.
- [12] Туркистон тўплами, 52-жилд, 434-бет.
- [13] Айрим маълумотларда кўрсатилишича, Худоёрхон Оренбургда бир хусусий уйда яшаб, от савдоси билан шугулланган. Кунларнинг бирида бир козок киши ёрдамида гойиб бўлиб, Афғонистон, Хиндистон, Арабистон ва хатто Лондонга борган. Бу ерда у Англия ҳукумат вакиллари билан суҳбатлашган ҳамда хонликни тиклаш учун ёрдам сўраган, сўнгра Афғонистонга кайтиб, кўп ўтмай вафот этган.